

EL TEMPS D'HISTÒRIA

EL TEMPS

Suplement mensual publicat a EL TEMPS, núm. 987

Generalitat de Catalunya
Departament d'Ensenyament

CAIXA CATALUNYA

1939 L'EXILLI DELS PAÏSOS CATALANS

L'any 1939 va començar un èxode, produït de la repressió franquista, que causarà una important diàspora a tots els Països Catalans. El dossier d'aquest mes d'EL TEMPS d'Història analitza aquesta fugida en massa de catalans, valencians i balears. Molts d'ells, malauradament, no van poder tornar-hi mai.

- 45 EDITORIAL
- 46 COMBINATÒRIA
Els més intel·ligents
Santiago Riera i Tuèbols
- 47 FER I DESFER
- 48 APUNT
La causa general del franquisme
contra els rojos
- 50 DOSSIER
La fi de la Guerra Civil
als Països Catalans:
l'inici de l'exili
- 64 L'ENTREVISTA amb Elvira Godàs
- 70 HISTÒRIA EN XARXA
- 72 HISTÒRIA EN LIBRES

© EDICIONS DEL PAÍS VALENCIA, SA

COORDINACIÓ: PELAI PAGES I MIQUEL PAYERAS
DOCUMENTACIÓ GRÀFICA: JESÚS PRATS

D'un temps ençà assistim a la recuperació per a la memòria històrica col·lectiva de tot aquell seguit de fenòmens vinculats a la Guerra Civil, que aquest país va patir els anys 30 del segle XX. EL TEMPS d'Història s'ha ocupat en altres ocasions de temes que avui posseeixen un indubtable interès per a la societat i que fins i tot han merescut un important tractament mediàtic, com és el cas de les fosses comunes.

L'exili dels Països Catalans de 1939

Recentment també hem pogut contemplar com un altre d'aquests fenòmens, directament vinculat a la guerra, com ha estat l'exili, mereixia una especial atenció, fins i tot dels poders públics. El mes de setembre de 2002 la Fundación Pablo Iglesias de Madrid va organitzar una exposició sobre l'exili que fou inaugurada pel rei Joan Carles I i que va generar un gran ressò entre el públic de la capital de l'estat. A Catalunya, el 7 novembre del mateix any el Govern de la Generalitat va organitzar un homenatge a l'exili, que va durar una setmana i que va incloure un acte central al Palau de la Generalitat, presidit per Jordi Pujol, i una recepció al Parlament de Catalunya el dia 14 de novembre. Mentrestant, la Universitat de Lleida atorgava el doctorat *honoris causa* a l'exili català...

En tots els casos es tractava de reconeixements a uns milers –desgraciadament massa milers– de dones i d'homes d'aquest país que es van veure obligats a expatriar-se si no volien patir en pròpia pell les represàlies dels triomfadors en aquella guerra. Un reconeixement que, com tants altres fenòmens derivats de la guerra, ha arribat molt tard, en un moment en què molts dels qui es varen exiliar ja no hi són i altres no van poder retornar mai. Perquè la diàspora republicana va ser llarga i quantiosa, sense precedents a la història, i durant molts anys, a més, la cultura catalana només es va poder desenvolupar per terres de l'exili.

El dossier que publiquem pretén contribuir a recuperar la memòria i a reconèixer l'exili tot fent un repàs a les circumstàncies històriques en què es va produir als diferents Països Catalans i a la transcendència que va tenir en cadascun d'ells. I tot inclouent-hi un testimoni viu, i al mateix temps punyent, d'una de les persones que va viure les vicissituds en un país, Mèxic, que va acollir milers de republicans catalans i espanyols i que fou un dels pocs llocs que mai no va reconèixer el règim de Franco.

***“El dossier que publiquem pretén contribuir a recuperar la memòria
i a reconèixer l'exili tot fent un repàs a les circumstàncies
històriques en què es va produir als diferents Països Catalans
i a la transcendència que va tenir en cadascun d'ells”***

La intel·ligència dels éssers humans es mesura a través del coeficient intel·lectual (CI), dividint l'edat mental per la real i multiplicant el resultat per cent (definició suggerida per W. Stern). Naturalment, l'edat mental es determina mitjançant diversos tests que l'interessat ha de complimentar. Si representem gràficament els resultats de l'obtenció del CI d'un gran nombre de persones, s'obté una corba en forma de campana (anomenada campana de Gauss) de tal manera que la vertical que la divideix en dues parts simètriques correspon a l'anomenat Coeficient d'Intel·ligència 100, el qual en deixa tants darrere com davant: els poc dotats no arriben al coeficient "normal" i els que sobrepassen el CI 100 són més intel·ligents que la mitjana. Un CI 130 denota una intel·ligència molt notable i un de 140 una de genial.

Els més intel·ligents

Santiago Riera i Tuèbols, membre de l'IEC i del Departament d'Història Contemporània de la UB

“Va ser Francis Galton, cosí de Charles Darwin i interessat a aplicar el darwinisme a la societat (darwinisme social), el primer que va donar mostres de voler mesurar empíricament la intel·ligència; les tècniques per fer-ho, tanmateix, es varen desenvolupar durant el començament del segle XX”

La manera d'elaborar el CI ha rebut moltes crítiques que nosaltres no exposarem pas ara. D'altra banda, és obvi que hi ha diverses classes d'intel·ligència (la intel·ligència que inclou la capacitat de comprendre altres persones, l'espacial, la lògicomatemàtica, la lingüística, la que regeix el camp de la coordinació dels moviments, etc.). I no totes, naturalment, posseeixen un patró comú per a ser mesurades, si és que la (una) intel·ligència es pot mesurar. (Cal que el lector conegui la complexitat de la qüestió, malgrat que no inhabilita la resta del nostre discurs.)

Val a dir que va ser Francis Galton, cosí de Charles Darwin i interessat a aplicar el darwinisme a la societat (darwinisme social), el primer que va donar mostres de voler mesurar empíricament la intel·ligència; les tècniques per fer-ho, tanmateix, es varen desenvolupar durant el començament del segle XX.

A L. M. Terman i Catherine Cox, tot llegint la biografia de Galton, se'ls acudí que fóra interessant de mesurar aquest do tan preuat de les persones entre els homes i les dones més sobresortints en les diferents àrees intel·lectuals de l'activitat humana de tots els temps. En seleccionaren tres-cents (passarem per alt la tria, subjectiva), i dels tres-cents investigaren tot el que pogueren (que no podia ser tot, naturalment). Després elaboraren uns criteris per a adaptar el que sabien de cadascun d'ells a l'obtenció del CI i trobaren que les tres ments més brillants de la història de la humanitat eren les següents (per ordre): les de John Stuart Mill, de Wolfgang Goethe i de Leibnitz. Entre els deu primers, no apareixen, per exemple, els noms de Newton o Einstein. (Si no hi apareix cap dona en els primers llocs és, senzillament, perquè la dona encara no havia tingut fàcil accés al nivell intel·lectual d'on es van extraure els tres-cents casos).

De John Stuart Mill, en concret, a través de la seva *Autobiografia*, sabem que als tres anys va llegir les fàbules d'Esopo en versió original; als set anys, els *Diàlegs* de Plató, i als vuit ensenyava llatí als seus germans grans. Als deu anys d'edat va escriure una història d'Holanda i una altra de la constitució romana; als dotze va introduir-se a la lògica, les matemàtiques i les ciències experimentals. Als catorze refutava les teories d'Adam Smith, d'acord amb els plantejaments de Ricardo. El mateix any va estudiar lògica, metafísica, matemàtiques, química i ciències naturals a Montpeller, i l'any següent, de retorn a Anglaterra, fundava la revista *The Westminster Review* i es convertia en un dels intel·lectuals anglesos de més pes al país.

Acabo amb dos consells adreçats al lector, si m'és permès de donar-los: d'una banda, que no es preocupi, és una persona normal com la gran majoria; d'una altra, si alguna vegada li ha picat la curiositat i se li ha ocorregut mesurar el seu CI, que ho deixi córrer. Viurà igual de tranquil. O més.

L'anomenada 'causa general' fou la pretesa base jurídica sobre la qual el franquisme pretengué justificar la repressió.

La causa general del franquisme contra els rojos

Amb l'ocupació de les "zones roges", l'exèrcit franquista, i tot l'aparell polític que l'acompanyava, es va lliurar a la recerca sistemàtica de proves documentals, de tota mena, que servissin per demostrar la "perfidia roja": els delictes, els assassinats,

la repressió i altres comportaments que van portar Espanya a la degradació absoluta. En contra d'aquesta "barbàrie roja" el Movimiento va ser, així, la contestació "natural".

No gaire degueren trobar o, almenys, no tant com es devien pensar. Perquè la idea que animava el Govern franquista va fracassar, mai no va aparèixer una documentació incriminatòria exhaustiva contra el sistema republicà –i no contra actituds individuals– que, qui sap, podria ser usada davant dels governs dels altres països per justificar l'"alzamiento". Però, això sí, en quedà un llibre, que pretenia ser un avançament extractat d'un altre de més complet que mai no arribà a publicar-se. És el pretítulat "Causa general", amb el títol de *La dominación roja en España*, i subtítulat significativament com "Avance de la información instruida por el ministerio público", editat pel Ministeri de Justícia l'any 1944.

Propaganda. El llibre és un exercici de propaganda, enmig de l'exaltació nacionalcatòlica, que, a través de les icones del règim, excita la idea de la "justícia" de l'aixecament feixista com a "inevitable" reacció davant de les "monstruositats" que el règim republicà –intrínsecament pervers– havia comès. Amb les fotografies que es reproduïen és fàcil veure el sentit propagandístic.

S'inicia el llibre amb l'assassinat de Calvo Sotelo i l'execució de José Antonio Primo de Rivera com a exemples dels màrtirs per la causa ideològica i política del *renacer español*. Tot seguit s'estructura temàticament enllaçant cada capítol de manera que condueix el lector en un *in crescendo* provatori de la perversió absoluta de la República. El "Terror anárquico" dóna pas a "Las checas". S'hi dediquen capítols especialitzats a les que es consideraven més sanguinàries, i s'eleva el to amb la "Persecución religiosa" (aquest capítol, encapçalat per la significativa cita de Manuel Azaña: "*España ha dejado de ser católica*"), que seria la lògica conseqüència dels dos primers i que mostra relacions nominals de "víctimes de la persecució" en diversos indrets. Fixada

JOSÉ ANTONIO

la idea general, els “Asesinatos colectivos de presos” mostren la sed de sang republicana, de la qual ni els presos se’n salvarien perquè, és clar, era un règim corrupte fins el punt que havia instaurat el “Terror policíaco”. Un règim que no era espanyol perquè les “Manifestaciones de la influencia soviética” provaven la seva submissió, presentant tant a “El ejército rojo” com a “La justicia roja” i que culminava amb “El gobierno marxista”. Naturalment, com a perversitat global que era, cap àmbit no se’n salvava, de la perfídia, com constatava l’epíleg, “*Otros aspectos de la vida roja*”.

Un compendi, en definitiva, del deliri repressor que –segons assegurava– no pretenia actuar contra les actituds personals –i dissortadament molts republicans s’ho va empassar i caigueren enganyats sota la salvatge repressió– sinó sobre el conjunt d’un règim infectat, el republicà, que havia contaminat tots aquells qui hi haguessin estat en contacte.

El sentit final, la conclusió, és clar. El *Movimiento* era el cirurgià que havia d’extirpar el càncer per salvar el gloriós cos de la pàtria que no havia estat infectat.

Miquel Payeras

Primer día del curso de la Cátedra de Medicina Legal en la Universidad de Madrid. El profesor de la cátedra es don Juan de Dios Rodríguez de Castro.

La fi de la Guerra Civil als Països Catalans: l'inici de l'exili

Amb la derrota de la República comença, entre gener i març de 1939, l'exili.

Els dies de gener a març de 1939 marquen una ruptura històrica pels Països Catalans: la derrota de la República en la Guerra Civil espanyola va representar no sols la mort i la reclusió per a milers de ciutadanes i ciutadans, un retrocés històric de dècades i l'inici d'un intent de genocidi cultural

sense precedents. Va comportar, també, la fugida cap a terres de França de centenars de milers de persones –soldats, homes, dones, vells, nens–, una diàspora humana com no s'havia produït en cap altre moment de la nostra història. El temor a les represàlies anunciades i el coneixement de les matances comeses en el territori sota control franquista justificava amb escreix les dimensions de la marea humana cap a l'exili.

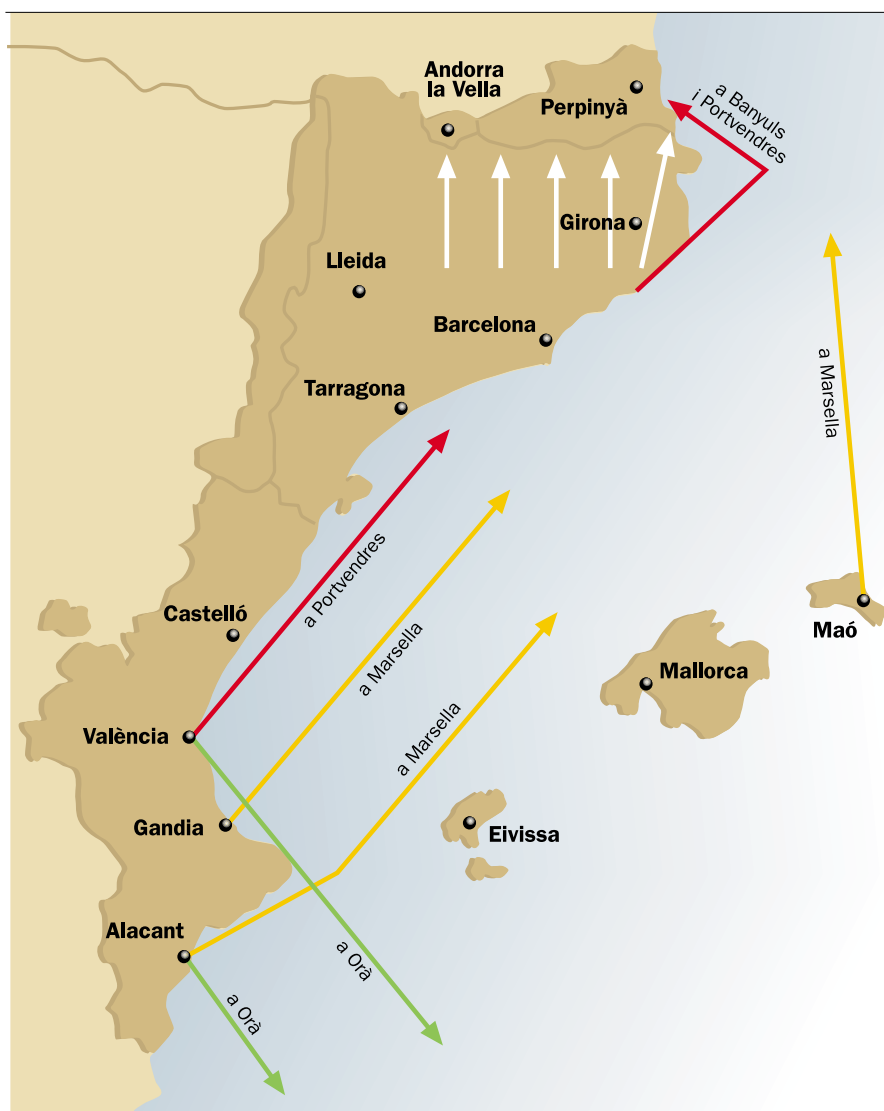
L'ocupació franquista de Catalunya. La derrota de Catalunya –amb la corresponent ocupació militar– va ser una conseqüència lògica de l'enorme desgast que havia representat per a la reguarda catalana la batalla de l'Ebre, la més llarga i dura de la guerra, que, iniciada el 25 de juliol de 1938, amb l'ofensiva republicana al front de l'Ebre, havia de concloure el 15 de novembre del mateix any, quan el darrer soldat republicà havia creuat el riu, i que havia deixat la situació del front com es trobava en vigílies del dia 25 de juliol. La diferència era que ara l'exèrcit republicà havia perdut molts efectius, i no més de 100.000 soldats dels que formaven l'exèrcit de l'Est es trobaven en condicions de combatre. Davant, Franco disposava de 300.000 homes comandats pel general Dávila, amb una moral molt alta i, sobretot, amb una més que evident superioritat artillera i aèria.

Després dels rumors que circulaven sobre una imminent ofensiva franquista i de no pocs ajornaments, finalment el dia 23 de desembre de 1938, fent cas omís a la treva nadalenca que havia proposat el Vaticà, s'inicià l'ofensiva franquista en dos punts concrets: al nord, al

sector de Tremp, i al sud, al sector de Seròs. Al primer sector els soldats republicans, sota el comandament del dirigent anarquista Ricardo Sanz, van resistir, però a Seròs la resistència esdevingué inútil i s'obrí una bretxa profunda per la qual van anar penetrant els soldats italians i navarresos. Les contraofensives republicanes que es van emprendre en aquest sector van acabar fracassant en un moment en què tota línia de front havia ja desaparegut i es combatia a camp obert. A partir d'aquest moment, Catalunya restava abandonada a la seva pròpia sort. El Govern de la República havia previst una ofensiva al front del centre que quan es produí, a començaments de gener de 1939, va acabar fracassant estrepitosament. Davant d'aquesta eventualitat, es va intentar reproduir una situació de resistència a ultrança, com la que havia tingut lloc a Madrid a l'inici de la guerra. A mitjan gener de 1939, el Govern va decretar la mobilització militar general de "tots els ciutadans dels dos sexes compresos entre els disset i els cinquanta anys d'edat". Però tot era ja molt difícil. La superioritat de tot ordre de l'exèrcit invasor impedia qualsevol reorganització militar per part de la República, en un moment en què la rereguarda catalana, després de més de dos anys de guerra, havia exhaurit la seva capacitat de resistència.

En aquestes condicions, l'única cosa que podia fer l'exèrcit de la República era organitzar una retirada el més ordenada possible i, encara, intentar refer una nova línia de front per aturar l'ofensiva. El general Vicente Rojo, el cap d'operacions de l'exèrcit de la República, va fer un darrer intent la nit del 23 al 24 de gener i va preveure convertir el riu Llobregat en una línia de defensa que evités la caiguda de Barcelona. Però en aquests moments la situació anava ja de mal borràs i bona part del territori català havia caigut sota el control de l'exèrcit franquista. Tarragona havia estat ocupada el dia 15 de gener i tres dies més tard, en un consell de ministres al qual havia assistit el president Companys, Juan Negrín, el president espanyol, havia afirmat que la situació, tot i ésser greu, no era desesperada. Però el

L'emigració dels Països Catalans en acabar la Guerra Civil

dia 21 de gener aconsellava Companys la conveniència d'abandonar Barcelona. El mateix dia, *Treball*, l'òrgan de premsa del PSUC, feia una crida desesperada a la resistència, a "l'esforç suprem" per evitar la derrota irremeiable. Però el dia 22 de gener els governs de la República, el català i el basc –tots tres residien a Barcelona– abandonaven la ciutat, en un moment en què arribaven milers de refugiats que fugien de l'avenç de l'exèrcit franquista. El dia 24 de gener els invasors arribaven al Llobregat i es preparaven per ocupar la capital catalana. La matinada del dia 26 de gener, mentre els darrers soldats de l'exèrcit

A la pàgina del costat, commemoració de la diada de l'11 de setembre de 1941 des de Mèxic, amb una referència explícita dels exiliats catalans.

republicà abandonaven la ciutat, les tropes franquistes ocupaven posicions als voltants de Barcelona: la 5a Divisió navarresa ocupava el Tibidabo i Vallvidrera, les tropes de Yagüe s'emparaven del castell de Montjuïc, mentre que la 4a Divisió navarresa avançava per Montcada i els italians del Corpo di Truppe Volontarie enviaven des de Terrassa una columna motoritzada. A primeres hores de la tarda les tropes iniciaven el seu avenç cap al centre de la ciutat.

A partir d'aquest moment, l'ocupació de la resta del territori català va ser molt ràpida: el dia 4 de febrer fou ocupada Girona i el dia 10 de febrer l'exèrcit franquista arribava a la frontera francesa. S'havia completat així l'ocupació de Catalunya.

La rendició de Menorca. Amb l'ocupació de Catalunya, Menorca, que durant tota la guerra havia restat sota el control de la República, va quedar en una situació de desprotecció i aïllament totals. Des de mitjan gener de 1939, Fernando Sartorius Díaz de Mendoza, comte de San Luis i tinent coronel de l'Aeronàutica Naval de Mallorca, intentà evitar la consumació d'un pla de l'exèrcit franquista que preveia la conquesta de Menorca a partir d'un bombardeig sistemàtic de l'illa. Per evitar-ho s'entrevistà amb el cònsol anglès de Palma, Allan Hillgarth, a qui li exposà un pla que consistia a intentar una negociació amb les autoritats de Menorca per aconseguir una rendició sense sang. Els anglesos proporcionarien un vaixell per marxar cap a Menorca amb el qual abandonarien l'illa totes les persones compromeses que volguessin.

El dia 6 de febrer de 1939 el creuer britànic Devonshire des de Palma posava rumb cap a Maó, on fondejava les primeres hores de l'endemà. Les negociacions entre Sartorius i el vicealmirall Luis González de Ubieta, que havia estat nomenat cap de la Base Naval de Maó el 4 de febrer de 1939, començaren el mateix dia, però González de Ubieta no volia comprometre cap rendició sense la prèvia conformitat del Govern de la República. Mentre se celebraven les negociacions es produïren, però, dos fets desgraciats, que posaren en perill el

pla de Sartorius. El dia 8 de febrer, per una banda, la guarnició de Ciutadella es revoltava contra la República, mentre avions italians llançaven el bombardeig més intens que havia de patir Maó en el decurs de tota la guerra. El bombardeig de Maó, que sembla que fou una maniobra italiana per fer fracassar el pla de Sartorius, ja que havien estat marginats de les negociacions, va forçar el comandant britànic del Devonshire a iniciar la retirada. Fou aleshores quan el delegat del Govern de la República a Menorca, Francesc Mercadal, que havia participat en les negociacions amb Sartorius, va demanar al vaixell britànic que retornés, per poder embarcar aquells que volguessin fugir, la qual cosa fou acceptada. Sembla que foren unes 450 persones, moltes menys de les previstes, les que finalment van embarcar la matinada del dia 9 de febrer de 1939 en el vaixell anglès en direcció cap a Marsella, mentre que el motoveler Carmen Picó marxava amb uns 77 refugiats cap a l'Alger.

El mateix dia 9 de febrer tropes franquistes procedents de Barcelona es feien càrrec de la situació de Menorca i el dia 18 es produïen els primers afusellaments a l'illa.

La fi de la guerra i l'ocupació del País Valencià. Amb la pèrdua de Catalunya, la situació de la República va esdevenir desesperada. És cert que encara conservava l'àmplia zona del Centre i del Llevant, habitada per uns deu milions de persones, i disposava d'un exèrcit format per uns 500.000 combatents. Però les condicions materials d'aquest exèrcit i la moral combatent estaven per terra. El president de la República, Manuel Azaña, havia dimitit del seu càrrec el 28 de febrer i havia fixat la seva residència provisional a l'ambaixada d'Espanya a París, i el mateix general Vicente Rojo, cap de l'estat major central de l'exèrcit republicà, es va negar a tornar a Espanya, després de la caiguda de Catalunya.

Tan sols Negrín i el Partit Comunista (PCE) creien en la victòria i en la necessitat de resistir costés el que costés, amb la convicció que aviat les contradiccions internacionals que es vivien a Europa desencadenarien una guerra a la

qual quedaria supeditada la guerra d'Espanya.

Però quan Negrín i el seu govern van tornar a Madrid, el dia 10 de febrer de 1939, es van trobar que les preocupacions fonamentals giraven entorn de la pau i la resistència. En el si de l'exèrcit de la República eren ben pocs els generals, caps i oficials que creien en una resistència mínimament eficaç i duradora i ben aviat es va formar una oposició a la política resistencialista de Negrín, a l'entorn del coronel Segismundo Casado, comandant en cap de l'exèrcit del Centre, i que va trobar el suport d'importants sectors socialistes i anarcosindicalistes. El clima d'hostilitat a la política de Negrín era tan gran a Madrid que el dia 27 de febrer de 1939 el Govern va decidir instal·lar-se a Elda, mentre que la direcció del PCE feia el mateix al Palmar, al sud de Múrcia.

En aquests moments, la conspiració de Casado contra el Govern estava molt avançada i el dia 4 de març –el mateix dia en què s'havia produït la sublevació de la flota republicana de Cartagena, que va marxar cap al nord d'Àfrica– Casado va enderrocar el Govern de Negrín, que abandonava Espanya dos dies més tard i creava l'anomenat Consejo Nacional de Defensa, presidit pel general José Miaja. A partir d'aquest moment l'objectiu de Casado fou buscar una pau negociada amb Franco. De fet, des de finals de gener estava en relació amb agents dels serveis d'intel·ligència franquistes que dirigia el coronel José Ungría. Però en aquests moments Franco no estava disposat a acceptar cap altra alternativa que la rendició incondicional. Quan el dia 9 de febrer de 1939 va promulgar la Ley de Responsabilidades Polítiques ja deixava entreveure que la “generositat, benevolència i humanitat” envers als vençuts, que havia anunciat uns dies abans, havien deixat pas a la revenja més absoluta. La negativa de Franco a no permetre l'evacuació dels responsables de l'exèrcit republicà no deixaven preveure res de positiu. En un clima de descontrol absolut, el dia 26 de març, Franco va donar l'ordre d'iniciar l'“ofensiva de la victòria”, que no va trobar importants resistències a les files de l'exèrcit republicà. El dia 28 de març

Madrid era ocupat sense resistència i l'avenç de l'exèrcit en direcció al Mediterrani era imparable.

En aquestes circumstàncies, els membres del Consell de Defensa, que s'havien traslladat a València –convertida, altre cop, en capital de la República, per unes hores– amb l'objectiu d'intentar l'evacuació per mar dels responsables republicans, van haver de contemplar com les crides que havien fet a diferents països, com França, Anglaterra o els Estats Units, perquè subministressin vaixells per possibilitar l'evacuació, no havien tingut cap mena de ressò. Després de la fugida de la flota republicana, el mar va esdevenir una barrera infranquejable. En aquestes condicions, València es va convertir en un autèntic caos. En plena dispersió republicana, i abans que arribessin les tropes franquistes, els falangistes locals, encapçalats per Luis Gutiérrez Santamarina, s'havien fet pràcticament els amos de la situació. I el dia 29 de març, Casado i els membres del Consell de Defensa abandonaven la ciutat i a Gandia embarcaven en el vaixell anglès Galatea. L'endemà les tropes del coronel Arana ocupaven finalment València.

A Alacant la situació va acabar essent desesperada. Durant els dies 29 i 30 de març s'havien reunit al port alacantí milers de republicans amb l'esperança de poder fugir per mar. Hom parla d'una massa d'entre quinze i vint-i-cinc mil persones, que esguardaven l'arribada d'uns vaixells que finalment no es va produir. Quan la tarda del dia 30 de març, els italians de la divisió Littorio, comandada pel general Gastone Gamba, van arribar a les portes d'Alacant, la desesperació i el pànic entre els reunits van provocar algunes dotzenes de suïcidis. Algunes fonts parlen d'entre quaranta i cinquanta. El dia 31 de març els concentrats es varen anar lliurant a les tropes italianes.

D'aquesta manera, Franco donava a conèixer el darrer comunicat de guerra el dia 1 d'abril de 1939. El drama d'Alacant no havia fet sinó anunciar un altre drama, que tot just havia començat.

Pelai Pagès

La negativa de Franco a no permetre l'evacuació dels responsables de l'exèrcit republicà no deixava preveure res de positiu. En un clima de descontrol absolut, el 26 de març de 1939, Franco va donar l'ordre d'iniciar l'ofensiva de la victòria, que no va trobar importants resistències a les files de l'exèrcit republicà

Ombres entre tenebres

L'exili esdevingut
després de la derrota
republicana
en la Guerra Civil
ha estat el que més
catalans ha desplaçat
en l'època
contemporània.

L'exili de 1939 és el que més catalans va obligar a desplaçar-se en l'època contemporània. L'únic que per la seva magnitud se li pot comparar és el de 1840, que correspon a la fi de la primera guerra carlina. El juliol d'aquell any, uns 10.000 combatents del País Valencià, d'Aragó i del Principat, al capdavant dels quals hi havia Ramon Cabrera i Griñó, entraven a l'estat francès. A diferència de l'exili carlí, el dels republicans de 1939 no es circumscriu a un segment determinat de la població sinó que podem parlar, sense temor a caure en l'exageració, de l'exili de tot un poble.

El 23 de desembre de 1938 l'exèrcit rebel va llançar una potent ofensiva contra Catalunya que va provocar la ruptura del front del Segre i va col·locar els republicans arran del col·lapse. En aquella situació que empitjorava contínuament, eren moltes les veus catalanes que amb sordina s'alçaven per tal que les autoritats republicanes iniciessin els preparatius de cara a un més que probable exili; tanmateix, Juan Negrín –cap de l'executiu central i membre del PSOE– es negava del tot a abordar aquesta possibilitat i es va decantar per la resistència a ultrança. Els fets, però, desmentien la via triada pel *premier* republicà, ja que ell mateix ben aviat hagué d'indicar al Govern de la Generalitat que sortís de Barcelona. Era el 21 de gener de 1939.

La por. La por cervical a les represàlies que amb insistència creixent els franquistes anunciaven, al saqueig, a la suposada voracitat sexual de les tropes marroquines, etc., provocaren que una enorme massa de població civil, que no havia tingut cap tipus de responsabilitat política, fugís desordenadament cap al nord amb l'esperança de trobar refugi a l'altra banda de la frontera política que separa les dues Catalunyaes. Però l'esperança quedà

frustrada després d'infinits patiments de tot ordre en aquell hivern de 1939: la frontera estava tancada amb pany i forrellat per ordre de París. A mitjan gener, el ministre d'Estat de la República, Julio Álvarez del Vayo, esgrimint raons humanitàries, havia gestionat amb les autoritats franceses que acoïllissin en el seu territori metropolità o bé a l'Àfrica del nord un contingent de 150.000 civils, però l'única resposta que rebé fou una lacònica negativa. La massa de població civil que inútilment pressionava la frontera per a forçar-la creixia amb progressió geomètrica. Però això no era tot: l'exèrcit republicà en retirada es dirigia cap al mateix lloc i amb idèntic propòsit. Què ordenaria París en primera instància al dispositiu de 50.000 homes –Garde Républicane Mobile, regiments de l'exèrcit i gendarmes– que havia destacat a la frontera pirinenca per fer-la infranquejable del tot? Obriria foc a discreció contra l'exèrcit regular en retirada de la República espanyola –contra la qual no estava en guerra i que a més era membre de la Societat de Nacions–, que es resistia a ser capturat pels franquistes? Què passaria si en algun punt els republicans trencaven la frontera i entraven amb armes i bagatges? Burgos i París portarien a terme un holocaust republicà? Davant aquestes eventualitats l'estat francès optà per obrir la frontera el dia 27 de gener a la població civil i als soldats ferits.

D'altra banda, Vicente Rojo, general en cap de l'estat major central, elevava un pla de retirada del Grup d'Exèrcits de la Regió Oriental a Negrín. Per a l'execució d'aquest pla, Rojo assenyalava que l'exèrcit havia d'ésser reconstruït dins de la frontera de l'estat francès; seguidament s'enviarien a l'extensa zona Centre-Sud –encara en mans dels governamentals– tots els mitjans humans i materials per tal de continuar la guerra. Les gestions del Govern de la República aconseguiren que les autoritats franceses admetessin a partir del dia 5 de febrer els combatents, però, al contrari del que Rojo havia previst, foren desarmats, internats en camps de concentració i tot el material de guerra quedà immobilitzat. L'11 de febrer els Pirineus quedaren sota control franquista; davant aquest fet l'escriptor feixista Ernesto Giménez Caballero ex-

perimentà una emoció tan pregona que escriví: “*¡Oh españoles, hermanos míos! Desde el 10 de febrero de 1939 en la primera hora postmeridiana, España, tras dos centurias de agonías, de bofetadas, de renunciaciones, de ofensas y de lágrimas en silencio, acaba de contestar a los descendientes del Conde de Harcourt: “Señores: ¡Hay Pirineos!”*”

Els primers temps de l'exili. La quantificació de l'èxode republicà de 1939 és quasi impossible d'obtenir amb exactitud. La seva magnitud i els caos subsegüent que s'originà ho dificulten extraordinàriament; a més a més, hem de tenir en compte que Catalunya, que l'any 1936 tenia censats 2.917.851 habitants, a causa de l'evolució de la guerra havia esdevingut una “terra de refugi” i a mitjan 1938 acollia 702.000 emigrats d'altres pobles de l'estat, i que en acabar la guerra indubtablement el seu nombre –tot i que no fou avaluat– havia de ser superior. D'entre el ball de xifres que es mou a l'entorn del nombre de persones que entraren a les terres de l'estat francès en produir-se la caiguda de Catalunya, nosaltres ens quedem amb la que aporta Javier Rubio, qui parla de 471.000, entre les quals figuren 6.000 combatents internacionals. El volum de catalans expatriats encara el coneixem amb menys precisió; tanmateix podem donar com a bons els guarismes que el fan oscil·lar entre 80.000 i una mica més de 100.000. Si analitzem la distribució d'aquests catalans per sectors productius observem que un 24% eren del sector primari, un 54,75% del sector secundari, 19,75% del terciari i l'1,5% restant el podem classificar com a diversos.

Quan el 27 de gener de 1939 començà a entrar la població civil, els mitjans de què disposaven les autoritats nord-catalanes així com els de les societats benèfiques es revelaren quasi d'immediat insuficients del tot, i per això París procedí a evacuar un elevat nombre de refugiats als departaments de l'interior i a instal·lar-los en camps civils i en refugis. Un problema angoixós que es plantejà des del primer moment fou la lamentable situació en què es trobaven els malalts i els ferits. Marc Rucart, ministre de Sanitat, aviat ordenà que una part d'ells també fos tra-

EL TEMPS

lladada a l'interior i que s'obrissin dos vaixells hospitals als ports de Marsella i Portvendres.

Simultàniament a l'entrada de població pels passos fronterers tingué lloc un enorme filtratge, a través dels Pirineus o per mar, d'elements que legalment no podien ser admesos: desertors de l'exèrcit, delinqüents comuns, etc. Per subsistir, sovint anaven a demanar menjar a cases de pagès isolades, i si no els en donaven l'obtenien per la força. Aquests incidents, sobredimensionats per la premsa d'extrema dreta i de dreta, contribuïren a crear una forta psicosis d'inseguretat que generà el rebuig d'àmplies capes de la població francesa envers els emigrats republicans, especialment en els departaments del sud. Una sort molt diferent tingueren els soldats que la nit del 5 al 6 de febrer començaren a travessar la frontera: eren desarmats i escorcollats pels gendarmes, que amb aquest pretext els robaven tot el que duïen al damunt que tingués algun valor (braçalets, anells, plomes estilogràfiques, etc.). Els soldats que entren pels passos orientals foren emmenats a camps de concentració del litoral, on l'únic que van trobar fou un escenari nu envoltat per filferrades sota una estricta

Els catalans acollits en països estrangers es van fer notar, amb una activitat cultural intensa. Dalt, l'Orfeó Català de Mèxic.

La quantificació de l'èxode republicà [segons Javier Rubio] és de 471.000 persones, entre les quals figuren 6.000 combatents internacionals. El volum de catalans expatriats encara el coneixem amb menys precisió; tanmateix podem donar com a bons els guarismes que el fan oscil·lar entre 80.000 i una mica més de 100.000. Si analitzem la distribució d'aquests catalans per sectors productius observem que un 24% eren del sector primari, un 54,75% del sector secundari, 19,75% del terciari i l'1,5% restant el podem classificar com a diversos

vigilància de gendarmes, senegalesos, espanyols, marroquins, etc. Els combatents que penetraren per la Cerdanya van viure una situació molt pitjor, ja que en aquella època de l'any les temperatures generalment se situen entre els 9 i 13 graus sota zero. Entre els molts camps que es van bastir citarem Argelers i Sant Cebrià, amb 80.000 interns cadascun el mes de febrer; el Barcarès, amb 60.000 a principis de juny; el Vernet (Arieja) amb 10.200 el març; Agde (Erau), que en el seu camp número tres –“Camp dels catalans”– albergava un contingent de 8.000 elements del Principat; la Guingueta; Ur, Còldegues; Prats de Molló (Cerdanya i Vallespir); etc. Disenteria, neu, fred, depressió, sorra, pols, fam, etc., és el que per sempre més va quedar allotjat en la memòria d'aquells que hagueren d'anar a raure entre les filferrades de l'Hexàgon.

La crisi insoluble de les institucions de la República a l'exili provocà l'aparició de dos organismes paral·lels i rivals dedicats al socors dels republicans: el Servicio de Emigración de los Republicanos Españoles (SERE), controlat per Juan Negrín, i la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), que dirigia el líder del PSOE, Indalecio Prieto. Durant les primeres setmanes de l'exili, la Generalitat –que poc abans de deixar el país havia contemplat impotent com els carrabiners de Negrín confiscaven per la força els seus fons– estava incapacitada del tot per prestar ajut als seus ciutadans refugiats. Fou gràcies sobretot als subsidis facilitats per diversos comitès internacionals que aconseguí posar en funcionament a Perpinyà uns serveis d'assistència que tenien la seu al Casal Català. Així mateix fou possible crear a París el març de 1939 la Fundació Ramon Llull, dedicada al manteniment de la cultura catalana, a ajudar els grups culturals formats dins dels camps de concentració, a facilitar subsidis temporals a artistes i intel·lectuals, etc. Més endavant, la Generalitat aconseguí obrir una oficina a París i mantenir-la mercès a un precari acord de finançament que els consellers d'Esquerra Republicana havien negociat amb Indalecio Prieto.

Els camins de la fugida. Les intenses gestions desplegades per París perquè la

comunitat internacional accedís a rebre part dels emigrats republicans foren un fracàs; a més, l'estat francès, a causa del tracte inhumà que els donà en els camps, esdevingué el blanc de totes les crítiques de l'opinió d'aquesta comunitat, que tenia uns governs que no col·laboraven gens o en grau mínim en les tasques de solidaritat. Una ràpida llambregada sobre el paisatge d'aquella hora ens mostra que els EUA –pàtria de la democràcia liberal–, d'acord amb el que establia la seva legislació, sols podia admetre un màxim de 252 refugiats, Gran Bretanya acceptà a l'entorn de 300 catalans, la majoria dels quals intel·lectuals, Suïssa, el bucòlic país alpí, acollí una dotzena de personalitats; l'URSS –pàtria del proletariat universal– 2.000, etc. Els únics països que acceptaren rebre contingents importants d'exiliats foren els llatinoamericans, especialment Mèxic, la República Dominicana i Xile. S'estima que l'any 1943 al país asteca hi residien 3.000 ciutadans dels Països Catalans; el dèspota caribeny Rafael Leónidas Trujillo, per raons de política interna, n'admeté uns 3.500, dels quals uns 850 eren catalans; mentre que Xile albergà a l'entorn d'uns 500 catalans. Altres repúbliques que també n'acceptaren, encara que en un nombre molt inferior, foren Argentina, Colòmbia, Cuba, Uruguai, etc.

Si la vida dels emigrats catalans a les repúbliques americanes resultà més o menys planera i molts van poder refer les seves vides, no fou així per als qui es van quedar a Europa, ja que, a conseqüència de l'esclat de la Segona Guerra Mundial, el juny de 1940 assistiren a l'ocupació de l'estat francès pels exèrcits nazis. Els primers a experimentar les conseqüències de la nova situació foren els qui s'havien incorporat a les companyies de treballadors: anaren a raure als *stalags* (camps de presoners) dels nazis i aviat foren enviats als camps d'extermini. Altres passaren al Service du Travail Obligatoire. També n'hi hagué que combateren contra els hitlerians amb les armes a la mà en el maquis, en els exèrcits de Charles de Gaulle, en els serveis secrets aliats, etc. El preu en vides pagat per aquesta lluita per la llibertat, tot i que ens és desconegut, hem de convenir que fou molt alt. Sols recordarem que el mateix president de la Ge-

neralitat, Lluís Companys, fou segrestat pels alemanys i pels serveis policials franquistes i executat a Barcelona l'octubre de 1940; i que pel camp d'extermini de Mauthausen hi passaren 7.189 republicans. Entre els qui hi moriren n'hi havia 1.800 dels Països Catalans.

L'obra dels emigrats. Escampats per una constel·lació de països i malgrat les profundes discrepàncies ideològiques i polítiques que els separaven, els catalans s'identificaren sempre com a tals i no es deixaren dissoldre en la marea de "l'exili espanyol". Editaren revistes i llibres en català; celebraren ininterrompudament els Jocs Florals –des de 1941 fins al 1977– amb llàgrimes als ulls i amb l'esperança que l'any vinent ja serien a casa; injectaren saba nova als casals i orfeons que vivien en la letargia; emeteren programes de ràdio; mantingueren viva la flama de la llibertat nacional; etc.

D'altra banda, voldríem assenyalar l'enorme aportació d'aquests emigrats al progrés econòmic, a la cultura i a la ciència dels països que els acolliren, i per extensió al patrimoni universal. Solament, i a títol indicatiu, esmentarem alguns d'aquests catalans universals la labor professional dels quals fou reconeguda i fou objecte de distincions i homenatges: Pere Bosch i Gimpera, August Pi i Sunyer, Josep Quero Molares, Lluís A. Santaló, Lluís Sayé, Manuel Serra i Moret, Josep Trueta, Pau Vila, Margarida Xirgu, Josep Gausachs, Antoni Prats Ventós, Josep Maria Batista i Roca, Manuel Valldeperes, Pau Casals, etc.

Un dels aspectes que els expatriats catalans tingueren molt en compte va ser recórrer –encara que sense èxit– en defensa de la causa de Catalunya davant les més altes instàncies internacionals –l'ONU i la UNESCO– tot i que la dictadura franquista des de la meitat de la dècada dels anys cinquanta n'era membre de ple dret. L'expatriat Pau Casals, que havia compost per encàrrec del secretari general de l'ONU –U Thant– l'"Himne a les Nacions Unides", aprofità la seva estrena el dia 24 d'octubre de 1971 per presentar arreu del món el seu país. Casals, amb quasi noranta-cinc anys, i amb veu emocionada, s'adreçà al públic i digué: "Jo sóc català. Avui Catalunya ha quedat

EL TEMPS

reduïda a unes quantes províncies d'Espanya. Però, què ha estat, Catalunya? Catalunya ha estat la nació més gran món. Els dic, us diré per què: Catalunya va tenir el primer Parlament, molt abans que Anglaterra. I fou a Catalunya on hi va haver un principi de 'Nacions Unides'. Totes les autoritats de Catalunya es van reunir al segle XI a Toluges –una ciutat que avui pertany a França però que abans era de Catalunya– per parlar de pau. Sí, al segle XI! Pau al món, perquè Catalunya ja estava contra la guerra, contra allò que les guerres tenen d'inhumà. Sí, al segle XI. Això era Catalunya!"

Per Catalunya, l'èxode de 1939 significà la solució de continuïtat del procés de reconstrucció nacional iniciat a la Renaixença, i comportà als elements d'aquella gegantina massa de vençuts, que durant diverses setmanes dels mesos de febrer i de març d'aquell any acaparà involuntàriament les portades dels principals rotatius internacionals, patiments incommensurables, així com rebuigs i humiliacions de tota mena i fins i tot la mort de molts d'ells. Com és natural, aquella massa anònima de derrotats al cap de poc caigué en el més pregon dels oblitats. I avui encara hi roman. És per això que ens sembla escaient dur ací aquells mots que un dia va escriure l'enginyós Joan Fuster: "Els vençuts passen de seguida de moda."

Daniel Díaz i Esculies

Secció infantil de l'Orfeó Català de Mèxic, en una imatge presa l'any 1949. Els catalans s'identificaren sempre com a tals i mai no es deixaren dissoldre en la marea d'"exiliats espanyols".

Pocs i heterogenis

L'exili balear va tenir dimensions poc espectaculars i va ser escassament homogeni.

A diferència del cas de Catalunya, a les Balears l'exili fou un fenomen de dimensions poc espectaculars i escassament homogeni. Aquest fet no ha de sorprendre, atesa l'especificitat que presentà el desenvolupament de la guerra a cadascuna de les illes de l'arxipèlag, per la qual cosa les rutes de sortida foren molt diverses.

Diferències entre cada illa. Els mallorquins foren els ciutadans de les Balears que tingueren més complicada la possibilitat de marxar, a causa del relativament fàcil triomf del Movimiento a l'illa gran. Com és lògic, el nucli bàsic de la diàspora mallorquina procedí dels refugiats a la zona republicana de 1936. Aquests constituïen un col·lectiu d'uns quants centenars de persones a les quals el cop d'estat de juliol de 1936 havia sorprès fora de l'illa o que havien aconseguit fugir en els primers mesos de la contesa, i que en bona part s'instal·laren a Catalunya i a Menorca, on impulsaren organismes com el Secretariat Antifeixista Mallorquí a Catalunya i publicacions com *Mallorca Nova* i *Suplement d'El Obrero Balear*. Però la immensa majoria dels dirigents polítics i sindicals d'esquerra mallorquins restaren atrapatats a la zona franquista des d'un bon començament, i per tant foren objecte d'una dura repressió que no deixava el més mínim marge per fugir cap a l'estranger.

A la resta de les illes, on les peripècies del conflicte de 1936-39 foren, si més no inicialment, més favorables a la causa republicana, l'exili tingué com és lògic unes dimensions proporcionalment més grans. Així, els pitjors d'ideologia esquerrana tingueren l'opció de fugir entre el 13 i el 20 de setembre de 1936; és a dir, durant la setmana compresa entre la descomposició del poder republicà després de la retirada de les tropes del ca-

pità Alberto Bayo –que havien ocupat Eivissa i Formentera entre el 7 i el 8 d'agost– i la recuperació d'aquestes illes pels nacionals. Però el nucli proporcionalment més nombrós va ser, naturalment, el dels menorquins; no debades la major part dels dirigents del Front Popular en aquesta illa tingueren l'ocasió de marxar, encara que fos *in extremis* aprofitant que va continuar fidel al Govern republicà fins al final de la contesa. Després de la capitulació de Menorca, entre el 8 i el 9 de febrer de 1939, unes quatre-cents cinquanta persones pogueren arribar al vaixell britànic Devonshire, que salpà cap a Marsella, i un altre petit grup fugí a l'Alger en el mototeler Carmen Picó. La majoria de tots aquests evacuats acabaren en els camps de concentració del sud de França.

Destinacions. Les destinacions finals dels republicans balears arribats als camps de refugiats de la costa mediterrània francesa després de l'enfonsament del front català foren extremament diverses. Una part optà pel retorn immediat. Va ser el cas del darrer president de la Federació Socialista Balear, Jaume Alzina i Sancho, o del dirigent de les Joventuts Socialistes Unificades (JSU) Miquel Rigo i Ferrer, els quals varen ser empresonats a l'Espanya franquista. D'altres patiren l'ocupació alemanya i, en alguns casos, col·laboraren amb la resistència antinazi o foren internats en camps de concentració alemanys. Per al cas d'Eivissa i Formentera, Xicu Lluy ha recuperat les peripècies d'una vintena d'aquests ciutadans. Segons els estudis de Montserrat Roig, setze menorquins, sis mallorquins, cinc formenterers i dos eivissencs varen morir a Mauthausen o als *kommandos* exteriors d'aquest centre d'extermini. D'entre els mallorquins que passaren per Dachau,

cal destacar el militant comunista Joan Picornell i Femenias, que morí poc després d'ésser alliberat.

Els més afortunats aconseguiren passar a Amèrica, sobretot a Veneçuela i Mèxic. En el primer d'aquests països, destacà la figura del dirigent d'Esquerra Republicana Balear Bernat Jofre i Roca. Jofre s'establí a Caracas el febrer de 1939 i es dedicà inicialment al periodisme. Aviat entrà en contacte amb el magnat nord-americà Nelson Rockefeller i esdevingué el seu representant a Amèrica Llatina. A més a més, participà en la fundació del Centre Català de Caracas, del qual va ser president. A Mèxic, hi anaren a parar els principals activistes polítics mallorquins –com el socialista Ignasi Ferretjans i el republicà Antoni M. Sbert–, i també un important nucli d'eivissencs, entre els quals destacaren els germans Palerm Vich. A Xile, ens consta la presència d'un grup de dirigents comunistes menorquins que pogueren marxar des de França amb la famosa expedició del Winnipeg, organitzada per Pablo Neruda. De tota manera, no mancaren balears en altres repúbliques d'Amèrica Llatina, com Colòmbia, Cuba, Uruguai o Argentina, i fins i tot als Estats Units.

Finalment, cal no oblidar l'existència d'un bon nombre d'illencs a Algèria. En aquest cas, es tractà en bona part d'emigrants polítics –sovint difícilment distingibles dels econòmics– instal·lats en aquella colònia francesa durant el decenni dels quaranta, sobretot a causa de la repressió contra les activitats de la resistència política de postguerra. L'exemple més conegut és el de les dotzenes de mallorquins que fugiren de l'illa en barques de pesca arran de les detencions de la primavera de 1948.

L'activisme polític. La contribució de la diàspora balear a la lluita per la democràcia tingué el màxim exponent en la intensa activitat política desenvolupada individualment per un grapat d'illencs exiliats que participaren principalment dins organitzacions d'àmbit estatal. Entre d'altres, podríem assenyalar els casos del republicà Antoni Maria Sbert i Massanet –que col·laborà amb la Junta de Auxilio a los Republicanos Es-

pañoles (JARE) i participà (1954) en l'elecció de Josep Tarradellas com a president de la Generalitat–, i Francesc de Sales Aguiló; dels socialistes Ignasi Ferretjans i Sanjuan –que arribà a presidir el Círculo Cultural Jaime Vera i l'Agrupación de Socialistas Españoles en Méjico– i Josep Caules i Juan –vocal de l'executiva del PSOE durant el decenni dels cinquanta–; dels comunistes Joan Antoni Palerm Vich –que dirigí la revista mexicana del PSUC Catalunya, si bé el 1940 s'allunyaria d'aquesta organització–, Àngel Palerm Vich –membre de la delegació d'Amèrica de la comissió executiva de la JSU– i Gabriel Arrom Julià –membre de l'aparell de la III Internacional a la Unió Soviètica–; o dels anarcosindicalistes Bernat Pou Riera –que encapçalà el subsecretariat de l'Associació Internacional de Treballadors (AIT) a Europa Occidental– i Liberto Callejas –col·laborador a Mèxic de revistes com *Tierra y Libertad* i *Inquietudes*.

Ateses les reduïdes dimensions del fenomen, no ens ha d'estranyar que els illencs a l'exili no formassin entitats pròpies, llevat de casos molt concrets. Ens consta, de tota manera, que durant la Guerra Civil els emigrats econòmics

Lázaro Cárdenas va presidir Mèxic entre els anys 1934 i 1940. La seva tasca en favor dels exiliats catalans, balears i valencians va ser extensa, fins al punt de rebre homenatges per part dels immigrants.

*L'exili balear fou,
en general, un fenomen
escassament
transcendent
i que no presentà
en cap moment
contorns ben definits.
A causa del seu limitat
abast, de la diversitat
de rutes de sortida
i de la manca
d'institucions i entitats
pròpies, l'èxode balear
quedà totalment
desdibuixat dins
el conjunt republicà
espanyol*

balears d'ideologia antifranquista formaren associacions en alguns països per col·laborar amb la causa republicana. Fou el cas del Comitè Espanyol d'Ajuda a Menorca, de Marsella; del Centre Democràtic Balear de Montevideo; i del grup Mallorca Nova, de Buenos Aires. També a Mèxic i a Veneçuela hi hagué iniciatives per organitzar de manera específica els exiliats balears, però no donaren lloc a cap estructura estable. L'única iniciativa duta a terme per reconstruir en l'emigració un organisme d'àmbit balear d'una formació política fracassà. Es tractà del projecte d'un reduït grup de joves exiliats socialistes menorquins de refer a la França alliberada el Comitè Provincial de les Jovenuts Socialistes Unificades. El desembre de 1944 editaren a Caracassona (l'Aine) un únic número de la revista *Adelante*, presentada com a "portavoz de las JSU de Baleares".

L'exili cultural. Tal vegada l'aspecte més destacat de l'exili balear posterior a 1939 fou la tasca creativa, de divulgació i de promoció cultural desenvolupada per un sector dels intel·lectuals illencs en l'emigració. Tot i que poc nombrós, l'exili cultural balear inclogué una nòmina bastant variada de professionals de les lletres i de les ciències. Hi trobam periodistes com Bernat Gaita Isern i De-seado Mercadal; lingüistes com Aquilí Tur Oliver; professors com Francesca Riera Roca, Emili Garcia Rovira, Francesc de Sales Aguiló, Ramon Medina Tur i Francesc Comas Camps; escriptors com Gabriel Alomar; músics com Baltasar Samper; lingüistes com Joan Mascaró i Fornés; i metges com Bernat Serra Vives, Joan Medina Tur i Vicenç Moragues González.

En alguns casos, aquest activisme cultural es va dur a terme en el marc general de l'exili català. En aquest sentit, és inevitable referir-se novament a la figura d'Antoni M. Sbert, que des de 1939 se situà al capdavant de la Fundació Ramon Llull i de la *Revista de Catalunya*. El més actiu dels intel·lectuals mallorquins a l'exili i l'únic que va centrar bona part dels seus treballs en l'enaltiment de la cultura mallorquina va ser el científic, professor i militant d'Esquerra Re-

publicana Balear Francesc de Sales Aguiló i Forteza. Aguiló s'instal·là el 1940 a Colòmbia, on impulsà la formació del Patronat de Cultura Catalana. A més, col·laborà intensament en la revista *Quaderns de l'Exili* i edità diversos opuscles dedicats a reivindicar la figura d'alguns dels principals escriptors mallorquins. Prova de l'enyorança obsessiva de Francesc de Sales Aguiló per la seva illa natal, n'és el costum de datar "fora Mallorca" els seus treballs.

L'altre cas d'exiliat balear que manifestà a través dels seus escrits un interès per la seva terra d'origen fou el mestre i polític eivissenc Joan Antoni Palerm. Després d'abandonar la política, entre 1956 i 1958 *Nito* Palerm col·laborà amb la revista literària *Pont Blau* amb una sèrie d'articles dedicats en part a la reflexió sobre la història i la cultura eivissenca. Més desconnectat del catalanisme cultural, el seu germà Àngel constitueix un bon exemple d'una tipologia d'exiliat que aconseguí desenvolupar una destacadíssima carrera professional al seu país d'acollida. Així, Palerm es llicencià en història i etnologia, i esdevingué un antropòleg i etnòleg de prestigi internacional. Entre d'altres càrrecs acadèmics, fou director del Centro de Investigaciones Superiores del Instituto Nacional de Antropología e Historia, de Mèxic.

Com a resum, podem assenyalar que l'exili balear fou, en general, un fenomen escassament transcendent i que no presentà en cap moment contorns ben definits. A causa del seu limitat abast, de la diversitat de les rutes de sortida i de la manca d'institucions i entitats pròpies, l'èxode balear quedà totalment desdibuixat dins el conjunt republicà espanyol i, en determinats casos, dins el català o dins l'emigració econòmica balear.

De tota manera, no es pot negar que afectà uns quants centenars de persones i que, en determinats àmbits, assolí una certa rellevància. Tot plegat, constituí un exemple més de les múltiples repercussions de la conflagració civil de 1936-39 i del pluralisme que presentava la societat balear en els anys trenta.

David Ginar i Féron

L'adéu a la terreta

**L'exili valencià
va ser enormement
heterogeni, socialment,
políticament,
culturalment,
professionalment
i econòmicament.**

El primer que crida l'atenció a l'hora d'estudiar l'exili provocat per la darrera guerra civil espanyola és el seu vessant heterogeni en tots els aspectes: social, polític, cultural, professional, econòmic, sexual... I és que les conseqüències del triomf franquista van afectar tot tipus de persones.

Les destinacions. El País Valencià aportà el seu tribut de fugits, més que exiliats, que iniciaren el pelegrinatge tortuós que acompanya els refugiats. Es calcula que el fenomen general afectà mig milió de persones, de les quals aproximadament unes 40.000 foren aportades pel nostre petit país.

La gran majoria anà a travessar la frontera francesa, encara que un bon nombre de valencians, especialment alacantins, optaren per aprofitar la comunicació marítima natural d'Alacant a Orà. Així, trobem una presència important de valencians refugiats al nord d'Àfrica.

La destinació primària de tots aquests refugiats van estar els camps de concentració francesos, anomenats eufemísticament centres d'acollida: el Ba-

carès (Rosselló), Sant Cebrià del Rosselló, Argelers (Vallespir), Bogari, Ain-el-Horac, etc. Aquesta riuada humana no va sortir de la pell de bou per altra raó que la d'escapar a la repressió franquista i per a les autoritats franceses eren més un problema que una qüestió ètica. No debades un bon grapat d'aquests fugits acabaren als camps de treball o concentració nazis quan els alemanys derrotaren el seu enemic secular.

Amb tot, es podria fer una mena de selecció: molts dels quadres polítics de tarannà comunista anaren a l'URSS, altres es van quedar per Europa fins poder traspassar l'Atlàntic en direcció a diversos països americans. Com sempre, s'ha de fer un filtre socioeconòmic: a França van restar les persones amb menys recursos i el seu periple va estar divers. L'anomenat exili cultural es decantà, en canvi, per Mèxic com a destinació final. Final, en la pràctica, perquè en realitat la majoria pensava que es tractava d'una separació física de la terreta circumstancial i que no trigarien molt a tornar a la seua llar. El temps, la política camaleònica de Franco i sobretot les necessitats geopolítiques dels EUA durien a la terrible realitat tot el col·lectiu refugiat més que exiliat.

Un pròleg del que seria la fugida de 1939 el protagonitzaren els nens de la guerra, malgrat que només n'hi havia 22 de valencians: 11 de les comarques d'Alacant i 11 més de les de València. La seua destinació primerenca va ser França, la Gran Bretanya, Bèlgica i l'URSS. Després vindrien els infants de Morelia: 42 nens de les comarques de València i 3 alacantins que anaren a Veracruz –Mèxic– amb el vaixell que portava aquest nom.

Mentre que els sectors amb menys recursos econòmics es quedaren a Euro-

pa, el continent americà va rebre la gran majoria de professionals i d'intel·lectuals, que aprofitaren les facilitats inicials que les hi oferiren diversos governs. El Govern de Xile, però, no va permetre l'entrada d'aquests col·lectius, ni tampoc d'antics brigadistes internacionals. Tampoc no resultava gens atractiva la República Dominicana, sotmesa a una dictadura.

Periples per països diversos no foren estranys. Així, Vicente Lloréns passà per França, la República Dominicana, Puerto Rico i finalment els Estats Units, on acabà de docent en Princetown, igual com el doctor Miguel Penya Masip. I és que l'exili cultural valencià va estar tan ric com decapitada restà la cultura i la ciència al nostre país fins ben entrat el franquisme.

Noms més coneguts. Gaetà Huguet Segarra, fundador del Partit d'Esquerra Republicana al País Valencià, anà a Andorra; Bernat Espasa, president de l'Agrupació Valencianista d'Esquerra a Barcelona, a Montpeller; Emili Gómez Nadal es va quedar a França, a les ordres del PCE. També restaren a França persones tan rellevants com ara Francisco Badía, Balbino Giner, José Gumbao, Lalo Muñoz, José Cremades Fons, subsecretari del Ministeri de la Governació, el doctor Estruch, Juan Gil-Albert, José Albert Lillo, o Navarro Ramón.

El poeta Angelí Castañer es va establir al nord d'Àfrica, on, el 1945, es va constituir el Bloc Nacionalista Valencià Republicà. Allí també van viure Alonso Mallol, director general de Seguretat; Agustín Mora, president de la Diputació d'Alacant; Jerónimo Gomáriz, subsecretari de Justícia; i Luis Deltell, secretari general del PSOE

L'escultor Enrique Moret Astrels, antic cenetista suecà i que passà al PCE, i el pintor Eleuterio Bauset Ribes, anaren a Cuba. Antonio Ballester i Alfredo Just, als Estats Units. El pintor i periodista Antonio Bernard González, Toni, a la República Dominicana. A l'Argentina anaren el també pintor i periodista Ricardo Bastid Peris, el pintor anarquista Juan Borrás Casanova i el pintor i cineasta Gregorio Muñoz Montoro.

A Colòmbia arribaren el pintor i fotomuntador àcrata Manuel Monleón Burgos, que hi va treballar com a cartellista, com l'artista polifacètic José Soler Vidal. Colòmbia també va ser el lloc d'acollida de Max Aub Molirawitz, novel·lista, dramaturg i assagista. El guionista de *Sierra de Teruel*, d'André Malraux, militant del PSOE des de 1929, passà tres anys en camps de concentració a França i el nord d'Àfrica. Josep Renau, cartellista, pintor mural i fotomuntador, va viure a Colòmbia fins que passà a Mèxic i d'allí a la República Democràtica Alemanya.

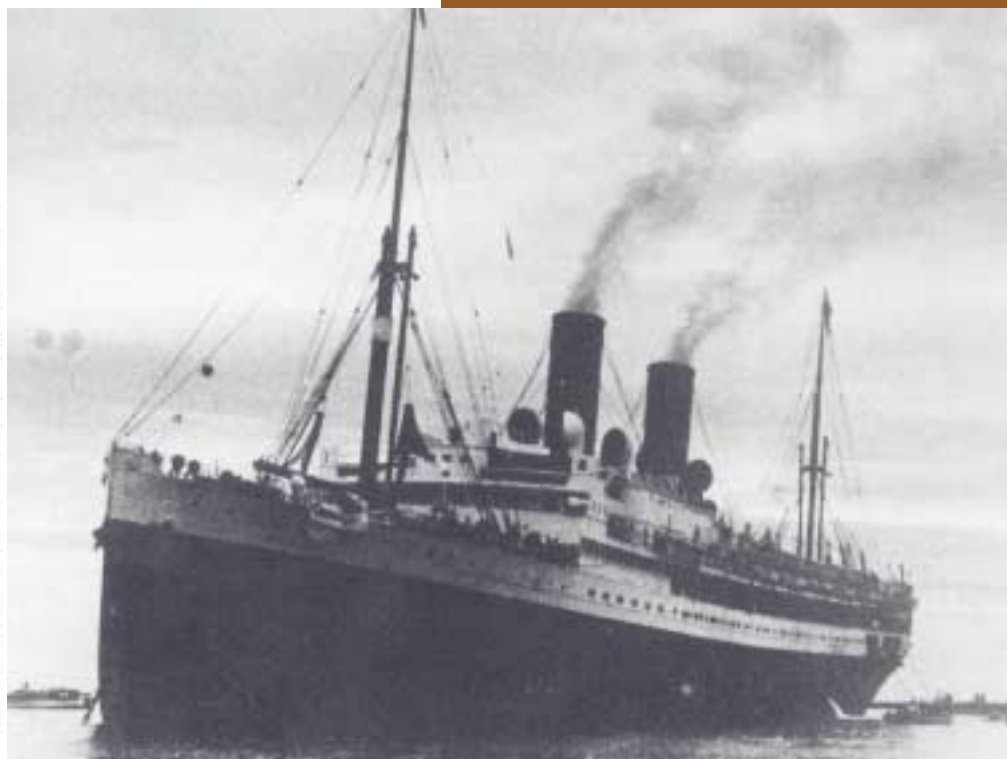
Encara que Mèxic no va ser el punt de destinació favorit per als valencians –el superà França– el fet és que allí anà un munt d'intel·lectuals, sobretot gràcies a la política de Lázaro Cárdenas. El país centramerica concentrà els refugiats amb major qualificació intel·lectual, artista i científica. Allí s'ajuntaren més de 300 catedràtics d'universitat, 500 metges i advocats, uns cent científics i farmacèutics, químics, físics, biòlegs, matemàtics, etc. A més, un 70% d'aquests arribà en grups familiars.

Personatges com ara José Gaos, rector de la Universitat Central durant la Guerra Civil; Carlos Esplá Rico, subsecretari del Ministeri d'Estat i governador civil de Barcelona; Juan Botella Asensi, ministre de Justícia i diputat republicà; José Puche, metge i fisiòleg experimental, rector de la Universitat de València; Rafael Altamira, catedràtic a Oviedo i Madrid, director general d'Ensenyament Primari, jutge del Tribunal Permanent de Justícia Internacional de l'Haia, historiador, escriptor, pedagog, etc.; José M. Ots Capdequí, catedràtic a Oviedo, Sevilla i València; José Medina Echevarría, castellanenc, jurista, catedràtic a Múrcia i lletrat de les Corts; José Escudero, governador civil de Salamanca, Zamora i Granada; Manuel Pomares Monleón, governador civil de Terol, Osca i Albacete; els dirigents sindicals Serafín Aliaga i Antonio Escribano, el professor Ginés Ganga Treviño, Augusto Pérez –Augusto Benedico–, advocat i després actor; els cartellistes Manuela Ballester Vilaseca i José Espert Arcos, els escenògrafs José Agud, Marco Chilet i Vicente Petit,

el periodista Ernesto Guasp, els arquitectes Ovideo Botella Pintor, Jesús Martí Martín, Enrique Segura, i tants altres, parlen per ells mateixos de la importància adquirida per l'exili intel·lectual valencià a Mèxic.

L'element integrador de l'exili científic va ser des de 1940 la revista *Ciencia. Revista hispanoamericana de ciencias puras y aplicadas*, i després l'Ateneo Ramón y Cajal, principal nucli d'activitats dels metges refugiats. La constància de l'exili valencià permet el 1942 la fundació de la Casa Regional Valenciana (CRV), que edità les revistes *Mediterrani* i *Senyera*. El director de la primera va ser Martín Civera, i el de *Senyera* Josep Castelló-Tàrraga, exalcalde de Castelló de la Plana, amb consell de redacció format per Francisco Alcalá, Antonio Deltoro, Fernando Valera, Juan Bautista Climent, Juan Estellés i José M. Vázquez. En aquestes revistes hi trobam signatures de la talla de Pascual Aragonés, Max Aub, Rafaela Carrión, Carlos Esplá, Guillermina Medrano, Julián Gómez Gorkin, José Puche, Álvaro Prats, Josep Renau o Rafael Supervía. A més, la CRV desenvolupà una programació de teatre i la part més folklòrica muntà falles a Texcoco, organitzà corregudes de bous, paelles, campionats de truc i dòmino; i a l'Horchatería Valenciana es feien concerts i recitals de poesia.

Malgrat que a les revistes *Mediterrani* i *Senyera* els valencians es definien com una entitat nacional, mai no acceptaren les invitacions dels catalans per tal d'articular els Països Catalans i anaren integrant-se progressivament a la societat mexicana. Ni tan sols empraren la llengua pròpia. Quasi sempre s'expressaven en castellà i reservaven el valencià per a l'exaltació de les glòries de la terreta, atès que la normalització de la llengua mai va ser una preocupació fonamental, ni tan sols en la parla, ja que entre ells es comunicaven en castellà. No en va, en les revistes valencianes es trobava més sentiment cultural que polític, més regionalisme que nacionalisme, sense plantejar-se la ruptura de la unitat espanyola. Per això, la seua brúixola era Vicente Blasco Ibáñez, i aquest tarannà portà a muntar

exposicions de Sorolla, homenatges al mateix Blasco, a Teodor Llorente o a Bernat i Baldoví.

Amb tot, escriptors com ara Julià Gorkin, Marí Civera, Brauli Solsona, Emili Lorenzo Senís, Julià Amo Morales, Jordi Sapiña, Joan Montañana o Marcial Jover van col·laborar, a títol personal, en diferents publicacions catalanes. També el dibuixant Ernest Guasp, el doctor Miquel Penya Masip i el dramaturg Felip Melià van fer aportacions en revistes com ara *Quaderns de l'Exili*, *Nostra Revista*, *Reialme*, etc. que obrien les seues pàgines a tots els qui s'expressaven en llengua catalana.

Aquest fenomen també es produí a Buenos Aires (Robert Estellés), a Cuba (Manuel Uribarry Baturell), o a Brasil, on s'editava el *Butlletí Informatiu de l'Ordre Internacional Valencianista*, de Sao Paulo.

Docència valenciana. Un altre espai on brillaren els valencians va ser l'educatiu. Col·legis com ara l'Hispanoamericano, Luis Vives o el Patronato Cervantes, construïts per acollir els fills dels refugiats a Mèxic i que s'escamparen per Veracruz, Córdoba, Torreón, Tompico, Jalapa o el mateix Mè-

xic DC, presentaren un excel·lent planter de professors valencians, com ara José Albert Rico, Juan Bonet Borrell, Antonio Deltoro, Ana Martínez Iborra, José Barón Fernández, metge i professor d'higiene, José Sánchez Sansano, Dantón Canut Martorell, José Martínez Aguilar, Guillermina Medrano –primera dona regidora de l'Ajuntament de València i que va anar anteriorment a Santo Domingo i als Estats Units–; la socialista Genoveva Pons Rotger, etc. És a dir, personal docent compromès amb el frustrat projecte educatiu de la Segona República.

Amb els anys, l'exili valencià va anar diluint-se i aclimatant-se al país d'acollida. Els problemes econòmics que hagueren d'afrontar, especialment durant els anys 60, no impediren que continuaren funcionant revistes, escoles, etc.

El 1967 Raimon anà a Mèxic per primera vegada, però, això sí, amb la col·laboració de l'Orfeó de Catalunya. Era la constatació definitiva de la distància que separava els valencians exiliats d'un projecte d'unitat cultural i menys encara de participar-hi.

Ricard Camil Torres Fabra

A l'esquerra, el diari de bord del Sinaia, el vaixell de la primera expedició de republicans espanyols a Mèxic. A la dreta, el propi Sinaia.

“Cada any, cada any era el del retorn...”

Elvira Godàs (Lleida, 22 de gener del 1917), antifranquista, d'esquerra, anticlerical i antifeixista, partí a l'exili el 1939, va arribar a Mèxic i hi va viure durant més de trenta anys. El testimoni de l'exili.

Elvira Godàs va néixer a Lleida el 22 de gener del 1917. Antifranquista, d'esquerra, anticlerical i antifeixista, no va militar mai en cap partit polític, però sempre va mantenir una relació de cor amb el POUM. El seu pare fou el fundador l'any 1906 del Liceu Escolar de Lleida, la primera escola laica i d'esquerra, que seria l'objectiu del bombardeig que va patir la ciutat el 2 de novembre del 1937. A la planta baixa del Liceu s'havien reunit militants del Bloc Obrer i Camperol i del POUM, entre ells, un dels seus germans. Fins i tot a casa seva es va refugiar George Orwell arran la persecució dels fets de maig de 1937. El gener de 1939 va iniciar la marxa cap a un llarg exili que, després d'una breu estada a França, la portà fins a Mèxic, on va viure durant més de trenta anys.

—En quin moment vau decidir abandonar Catalunya?

—Com t'ho diré, com ho vaig decidir... ho vam decidir de bon començament, que si es perdia la guerra ens n'havíem d'anar. Perquè jo sóc d'una família molt coneguda a Lleida, he tingut tots els germans a la presó, mon pare era un liberal de tota la vida des de principi de segle i era lògic que els Godàs no ens hi podíem quedar. A més estàvem de mestres a Figueres i més bé per marxar no ho teníem, no? Així que vam decidir-ho quan vam veure que la cosa s'ensorrava ja. Durant tot el mes

de gener ja ens preparàvem mentalment i vam començar a telefonar la família perquè tots ens reuníssim a Figueres.

—Com va fer la marxa cap a l'exili?

—La marxa des de Figueres cap a França la vaig fer gràcies al meu cunyat, l'Enric Daltabuit, advocat i jutge del cos jurídic, que disposava d'un cotxe on vam pujar la meva germana, la meva mare i l'Enric, que conduïa, i el meu marit i jo amb el nen, que només tenia prop dels tres anys. Llavors vam emprendre camí pensant que arribaríem aviat fins a la frontera. Què va! Era un dia horrorós, plovia a bots i barrals, tot eren fangars. Els avions volaven tan baix que veies la cara dels desgraciats dels alemanys. La gent es tirava per la cuneta i no sabies si eren morts o vius. I com que tothom fugia, soldats i gent, a mesura que vam arribar a la Jonquera allò va ser... I vam arribar a un embús que d'allí no hi havia manera de passar. I allí ens vam quedar 24 hores...

—No us podíeu moure, ni avançar ni tornar enrere...

—No vam sortir del cotxe, va ser una cosa tràgica. I plovia tant que allò semblava un diluvi. Llavors la frontera estava tancada, eh? No et pensis que era allò de dir: obert i que passi tothom! I amb altaveus anaven dient, però amb hores de diferència, que passin, per exemple, mares amb criatures. Tornaven a tancar la frontera. No tenies noció del temps i la mateixa angoixa feia que no sabessis si era de dia o de nit. Era de nit i plovia i feia molt fred! Al cap d'un temps obrien i deien: que passin vells! I una d'aquelles vegades que van dir que passi gent gran, la meva mare, sense quasi ni dir-nos adéu, perquè no hi havia temps de res, obre la porta del cotxe, es posa a la fila de la

gent que tenia permís per passar i va marxar. Tots el membres de la meua família portàvem una mateixa adreça de trobada a Perpinyà.

—I què va fer?

—Continuaven passant les hores i allò no es movia... i no demanaven gent jove per passar... Vells, malalts, dones amb criatures... Quan van demanar mares amb criatures jo vaig dir: de cap manera, jo no deixo el meu home. Podia haver passat, però jo no volia deixar el marit... te la jugaves de no tornar-lo a veure mai més. Mai van dir matrimonis amb fills. Mai. Llavors vam decidir que ho deixàvem córrer i que, Pirineus amunt, tornar era molt perillós. Ho vam fer per la muntanya i vam estar caminant tota la nit, amb un pànic horrorós de trobar gent. Quan vàiem un grup de gent que fugia ens separàvem ràpidament per por de l'aviació o que ens aparegués un guàrdia civil... no per odi ni per angouxa, per seguretat. Tres eren més fàcils de camuflar i vam anar sempre sols. I vam arribar a França que serien les 7 o les 8 del matí. I en arribar vam dir: ja està, de l'altre costat.

—Aleshores, un cop a França va patir camps de concentració?

—Un cop hi vam arribar vam veure als peus un poblet petit. Vam baixar i vam demanar on era la casa del mestre. I vam trucar, vam dir que acabàvem de passar els Pirineus, que érem mestres i que demanàvem una mica de refugi, menjar, descansar i tot. Ens van deixar rentar, ens van donar menjar, van vestir el nen, ens van buscar unes espadenyas, perquè estaven... Llavors el mestre ens va donar unes monedes, ens va acompanyar, ens va acomiadar al peu de l'autobús i vam anar cap a Perpinyà. I a l'entrada els gendarmes ens van fer baixar. Eren uns senegalesos que ens van separar: el nen i jo en un costat, el meu marit a l'altre, i en voler-nos abraçar ens van posar un sabre pel mig, i ni abraçada ni res. Una crueltat horrorosa... I em van portar a mi cap a un precamp de concentració i me la vaig jugar. Quan vaig tenir oportunitat vaig arrencar a córrer fins que ja em vaig deixar caure, abraçada al meu nen i plorant com una bèstia. Ja

EL TEMPS

no sabia ni on era i vaig anar caminant fins que va passar una dona amb bicicleta i es va parar. Aquesta francesa, que parlava català, em va acompanyar fins a l'autobús, va parlar al xofer, em va pagar el viatge i aquest home em va portar fins al carrer on ens havíem de trobar tots els de la família. I allà vaig trobar la meua mare i més tard arribaria la resta.

—Aleshores, com és que va marxar a Mèxic?

—Bé, l'Enric, el meu cunyat, sabia l'anglès i el francès fantàsticament bé i era un home que havia tingut càrrecs i va connectar amb els quàquers anglesos, que són realment els que van pagar el Sinaia. I es va organitzar ja la primera sortida cap a Mèxic amb el Si-

Dalt, Elvira Godàs a Mèxic, l'any 1945. A sota, ella amb alguns dels seus alumnes, en una imatge del 1953.

EL TEMPS

“Ens va ajudar molt tothom, en arribar a Mèxic. Tot just baixar del vaixell, no teníem ni per pagar les barquetes que venien a recollir els passatgers, i van ser els mariners que ens van donar prou per arribar-hi.”

naia, que va ser el primer vaixell de refugiats. Algú havia començat a viatjar pel seu compte, no? perquè no vam ser, allò que dius, els primers refugiats que vam tocar Mèxic.

—No, els primers no, però va ser el primer viatge organitzat...

—El primer viatge organitzat. De primeres anaven com podien. I llavors l'Enric, amb la seva influència, el van fer el responsable del grup, quan van començar a organitzar les llistes del Sinaia i a avisar i treure gent del camp de concentració, doncs ens hi va embotir a tots! Érem la seva família! Érem nou Godàs que vam marxar a Mèxic. Ell treballava amb Susana Gamboa i Fer-

nando, que eren els representants de Cárdenas i que estaven a Perpinyà fent la tria, traient gent dels camps de concentració. I la influència, fill meu! Era un dels encarregats de fer la selecció de la gent que hi anava i, evidentment, va triar la família. I a llavors vam anar a Sète i allà vam embarcar el 23 de maig.

—Què recordeu de la travessia a bord del Sinaia?

—Va durar 21 dies. Sempre hi havia protestes de gent, perquè la qüestió era pujar, pujar, pujar... però hi anàvem 1.800 persones, crec, i era un vaixell per a 800. Potser anàvem 1.000 de més. Però això és la condició humana: que a mi m'ha tocat una cabina horrorosa, i el menjar és espantós, i tothom es queixava del menjar i que el servien amb uns pots que estaven rovellats. Bé, feia una mica de fàstic. Però, en fi, jo, bé, escolta'm, quan tens un nen petit, mentre no es foti per la borda... Vam anar fent amistats perquè ja en sortir tots no teníem les adreces, però teníem els noms. Mil vuit-centes persones convivint i no va passar mai res. Cap problema.

—I fins a quin punt penseu que el diari “de bord”, el diari de la travessa, que recull que es feien conferències, xerrades... tanta activitat cultural i política... és fidel a la realitat que vós vau viure, o es va idealitzar?

—El diari que van fer és fidel, no es va idealitzar. Perquè portàvem una banda municipal que també venien de refugiats, i el director, l'Oropesa, molt bon músic, i es feien uns concerts de sarsuela magnífics. Llavors la gent ballava, s'organitzaven conferències... Antonio Zozaya es va acomiadar quan creuàvem Gibraltar i va fer una conferència. Venia també Pedro Garcés, Susana Gamboa, molt maca i molt bromista i alguns feien petar unes xerrades... Però sobretot van ser els homes, els més participatius. Nosaltres portàvem totes un títol. La meva mare era mestra, jo era mestra professora de piano, l'altra parenta, la dona del meu germà era farmacèutica, vull dir, érem gent que haguéssim pogut dir fem això, fem allò... Res, els homes portaren la iniciativa. Era així la vida.

—Aleshores, un cop acaba la travessa, aquests vint-i-un dies... què passa quan arribeu a Mèxic?

—Doncs van començar a venir comitès i una gent molt maca oferint ja feina. I va començar la desfilada: tothom se n'anava i molts ja amb feina. Ens van buscar destinació. Nosaltres mateixos estàvem destinats en una escola rural a Yucatán, perquè el meu home patia del cor. Ens vam quedar un mes vivint a l'Eduardo Arnus, que era un vaixell espanyol ancorat al costat del Sinaia i per anar al Yucatán vam haver d'esperar un vaixell petit que se'n deia Grijalbo, de càrrega, però que acceptava passatgers, i amb aquest vam marxar fins a Progreso.

—I un cop a Yucatán us instal·leu allà, ja trobeu casa, viviu...

—Ens va ajudar molt tothom. Ja tot just baixar del vaixell, no teníem ni per pagar les barquetes que venien a recollir els passatgers, perquè els vaixells de càrrega no podien arribar fins a Progreso, i van ser els mariners del Grijalbo que ens van donar prou per arribar-hi. I de Progreso a Mèrida. Agafem un taxi i li diem: no tenim ni un duro, però som refugiats espanyols. I diguem: coneixeu algú que sigui republicà? Que sigui... *¡Cómo no! ¡Son catalanes! Pues la familia Duc.* I ens va portar fins a la família Duc, que eren catalans, tenien la farmàcia Duc i eren d'esquerra, i no ens va voler cobrar, ens va donar sort. Vam viure un mes al Yucatán i vam tornar cap a Mèrida, on de seguida el meu home va trobar feina.

—I com eren les relacions entre els exiliats espanyols? En teníeu, de relacions amb altres exiliats?

—L'any 42 es va morir el meu marit. Llavors me'n vaig anar a Mèxic DF. Allà vaig viure en un pis, sola i independent amb els meus fills, al mateix edifici on vivia el general Miaja, Santiago Genovés... una casa plena de refugiats. Eren uns pisets relativament barats i estava tot el barri ple de refugiats. Llavors hi va haver una gran ajuda entre nosaltres. Jo sempre deia que vivíem amb deu mil pesos, que els tenia un dia un i l'endemà els tenia l'altre. Eren deu mil pesos que anaven

EL TEMPS

corrent. Hi havia molts catalans i de seguida que vaig poder independitzar-me i treballar ja em vaig inscriure a l'Orfeo Català per anar a cantar. Perquè jo ja treballava en la Distribuidora de Ediciones, que portaven dos catalans, Miquel Marín, catedràtic a la Universitat, i Ricard Mestre, anarquista de Vilanova i la Geltrú. I quan t'adonaves tota la tenda estava plena de catalans, perquè ens ajudàvem, mútuament, els uns als altres. Jo ja tenia una minyoneta que em tenia cura dels nens quan jo anava als assaigs.

—I les dones també treballaven totes?

—L'exili el van pagar els primers temps les dones, que van ser les primeres persones que es van posar a treballar i a portar un sou a casa i a fer coses manuals. I després, com que de seguida també ens van revalidar els estudis, les que teníem carrera a treballar, del que fos. Jo, igual com moltes dones, el primer any em vaig guanyar la vida fent sueters per als soldats de Nord-amèrica quan ja havia esclatat la guerra mundial.

—I a l'Orfeo Català, qui coneixíeu?

—Doncs allí conec el meu segon marit. I la meua nena formava part també dels dansaires, del grup dansaire infantil. Allà ens trobàvem per a assajar unes dues vegades per setmana i passàvem hores passejant, xerrant i passant-nos coses i formant la biblioteca...

—I com vivíeu des d'allà els esdeveniments polítics d'Espanya? Perquè, és clar, aquí seguia el Franco...

—Ho vivia a través d'en José Ramón Arana, el meu tercer marit, que sempre va ser polític. Va fundar *Las Españas*. Va fundar l'editorial Aquelarre i publicaven novel·les dels qui volien escriure, i no tenien ni un duro, però demanaven prestat, i sempre va estar en contacte amb Espanya. Sempre pensant que seria l'últim any del franquisme. No compràvem ni una cadira nova perquè sempre aquell seria el darrer...

—Des del moment que vau arribar allà sempre pensàveu en el retorn?

—Cada any... cada any pensant, sempre, que era el del retorn. Sempre, sempre, sempre... Hi ha una frase molt bona en un llibre que em van regalar d'una escriptora refugiada que viu a Mèxic, que diu "*cuando comprendí que el exilio era mi casa, abrí la puerta y me instalé*". És preciosa, aquesta frase. Vol dir que ella, que té seixanta anys quan ho escriu, havia estat anys i anys seguint el ritme dels seus pares i no fent més que esperar, fins que comprèn.

—I vós això ho vau comprendre alguna vegada o mai?

—No, mai. Perquè sempre va ser la cosa de tornar. Vaig tornar l'any vuitanta. Bé, havia estat aquí l'any 1972 amb el meu marit malalt, per poder-lo enterrar aquí. Vam viure a Castelldefels dos anys i un a Anglaterra. I llavors vaig tornar. Però per primera vegada vaig venir l'any 1966, de turista... només per tres mesos.

—I on éreu quan va morir Franco?

—Quan va morir en Franco jo estava de retorn a Mèxic. Havia passat un any a Anglaterra i me'n vaig tornar a Mèxic a començar. Però més tard vaig decidir regressar a Barcelona.

—I les relacions a Mèxic amb els catalans, després de l'experiència de l'Orfeo, les vau continuar mantenint sempre?

—Sí, mare de Déu! Si ara quan vaig a Mèxic em passo un mes viatjant, amb els qui viuen, que molts se n'han anat ja a l'altre barri... Moltes amistats, moltíssimes amistats!

Maria Pilar Molina Javierre

Joan Miquel Botella Asensi, l'exili a Mèxic

El valencià Joan Miquel Botella Asensi moria el 1942 a Mèxic. Havia estat ministre de Justícia del Govern republicà l'any 1933.

Eren les 5 de la tarda del 19 de juny de 1942 quan va morir al Sanatorio Español de Mèxic Joan Miquel Botella Asensi. L'operació de vesícula biliar no havia tingut èxit. El 20 de juny el van soterrar al Cementiri General de Mèxic. Hi van assistir nombroses personalitats republicanes, també exiliades a Mèxic com Botella, una de les quals era Carles Esplà Rizo, qui moriria igualment a Mèxic molt més tard, el 1971.

Botella havia estat ministre de Justícia durant 1933 i Esplà governador civil de Barcelona, subsecretari de Governació i subsecretari de la Presidència durant la Segona República espanyola, a més a més de ministre de Propaganda i subsecretari del Ministeri d'Estat durant la Guerra Civil. Ambdós eren valencians; el primer va nàixer a Alcoi l'any 1884 i el segon, a Alacant l'any 1895. Ambdós eren republicans anticlericals i, en les eleccions a Corts Constituents de 1931, van ser elegits diputats pel districte de la província d'Alacant en una candidatura formada per la coalició de socialistes, radicals socialistes i republicans independents. Ells eren dels dos últims respectivament.

Botella va ser membre de la comissió parlamentària encarregada de redactar la Constitució de la Segona República. En les discussions parlamentàries sobre la Constitució es va mostrar clarament anticlerical i va defensar l'article 26 de la Constitució de 1931. Va enfrontar-se amb Albornoze per l'assumpte de la dissolució de la Companyia de Jesús i aquesta actitud marcadament anticlerical de Botella va motivar discrepàncies dins del seu

partit, el Partit Radical Socialista. En el tercer congrés d'aquest, en 1932, en fou expulsat. La tardor de 1932 Botella va fundar un partit seu, Esquerra Radical Socialista. En l'activitat parlamentària, Botella va defensar la reforma agrària, va atacar el monopoli de Campsa i fou partidari de la justícia social. En cap moment va perdre el contacte amb la seua terra natal, Alcoi, on tenia el seu germà Evarist. Hi feia visites freqüents, pronunciava discursos i escrivia en els periòdics locals. El seu germà Evarist era correligionari de Joan Miquel i alcalde d'Alcoi quan va començar la guerra de 1936. Poc abans d'acabar aquesta, l'any 1939, Joan Miquel va demanar-li que se n'anara a l'exili mexicà amb ell; però Evarist va dir-li que no tenia delictes de sang i que s'hi quedava, perquè no li passaria res. No havia fet cap de mal durant la guerra. Evarist Botella fou detingut al poc d'acabar la guerra, condemnat a mort per un tribunal militar el 26 de març de 1939 i afusellat el 23 de setembre del mateix any a Alcoi. La família d'Evarist va haver de començar una vida difícil a Alcoi sense el pare durant la postguerra.

Joan Miquel Botella va perdre l'escó de diputat en les eleccions generals de 1933, poc després de ser ministre, i no s'hi va presentar a les de 1936 perquè el seu partit fou exclòs del Front Popular. Fins que va començar la Guerra Civil va exercir com a advocat i va compilar els seus discursos per a publicar-los l'any 1936, amb breus comentaris, en un llibre titulat *Una línea política*. El llibre definia la base del seu pensament i la seua idea de república social. Per a Botella, el Govern de la Re-

EL TEMPS

pública era l'encarregat d'implantar la justícia social i canviar les estructures jurídiques i econòmiques. Una de les seues crítiques contra els gabinets del primer bienni de la República fou l'escassetat de contingut social, i això, segons Botella, va provocar el desencant dels obrers i dels camperols.

Durant la Guerra Civil es va dissoldre el seu partit polític, i Botella, a més a més de dedicar-se al seu ofici d'advocat, va gestionar algunes operacions d'importació de queviures per a la República, per la qual cosa viatjava a França.

El 1939 primerament s'exilià des de Barcelona a França i, després, a Mèxic. Va sortir de Barcelona el 25 de gener de 1939 i travessà la frontera francesa pel Pertús el dia 28 amb les dues nores i els néts. Van arribar a Perpinyà i, d'allí, se'n anaren a París. Els Botella van aconseguir no acabar els seus dies als camps d'Argelers o Sant Cebrià com tants republicans desafortunats, que van inspirar les novel·les testimonials d'Agustí Bartra *Crist de dos-cents mil braços* i *Cid Mulet, Destins*.

A París, va deixar la família a casa d'una bona amiga, Isabel Campos, i ell s'allotjà a l'Hotel Ronceray del boulevard Montmartre. S'hi reunia sovint amb altres republicans al Café de Madrid. Va tardar tres mesos a aconseguir els visats per a poder anar-se'n a Mèxic amb els seus. Els passatges, els va pagar, en part, amb una ajuda del Servei d'Evacuació

dels Refugiats Espanyols (SERE) i van embarcar cap a Mèxic en Saint Nazaire el 15 de maig de 1939.

A Mèxic, com van fer la majoria dels intel·lectuals exiliats, Joan Miquel va escriure sobre la desfeta de la República i el descontentament social que va dur al final tràgic de la democràcia. Aquests escrits mai no els va publicar. Però el més important de l'exili fou l'acollida del Govern mexicà del president Lázaro Cárdenas, que va publicar un decret el gener de 1940 perquè es naturalitzaren els exiliats. Així, Botella va poder treballar d'advocat i fou conseller d'una fàbrica d'oli. Va intentar de fer una fàbrica de paper de fumar amb un fabricant alcoià exiliat, crear uns estudis de cinema, etc., però va fracassar. En definitiva, la família de Joan Miquel va començar una nova vida a l'exili mexicà i hi va aportar un munt d'iniciatives i idees.

L'agraïment principal de Botella al president Cárdenas, que tan bé va acollir els exiliats republicans, va ser un llibre per a fonamentar les raons de la nacionalització de les empreses petrolieres estrangeres que va fer el Govern mexicà. El llibre el va publicar l'Editorial Moderna el 1941 i es titulava *La expropiación en el derecho mejicano. El caso del petróleo*. Va servir per a justificar jurídicament i social l'acord de nacionalització del petroli.

Josep Miquel Santacreu Soler
Universitat d'Alacant

L'acollida que va rebre Joan Miquel Botella a Mèxic va ser magnífica, com va passar amb tots els exiliats de postguerra. Botella, al seu torn, va fer un llibre que fonamentava les raons de la nacionalització de les empreses petrolieres estrangeres duta a terme per l'executiu mexicà.

Ciutat virtual d'antropologia i arqueologia

Adreça electrònica:

www.naya.org.ar/articulos/arqueologia.htm

Per a interessats en les disciplines històriques citades en el títol, i específicament sobre Amèrica. És una pàgina interessant que així es titula, *Ciudad virtual de Antropología y Arqueología*, sotstitulada com "el portal de antropología en español". S'hi aporta molta informació sobre diversos aspectes d'història americana. L'interessat hi trobarà un complet nombre d'entrades temàtiques: art rupestre, arqueologia, cibercultura, epistemologia, ètnies, mòmies, mites i llegendes, museologia, etc.

És una útil manera d'acostar-se als treballs d'investigació que es fan sobre aquestes disciplines, ja que aquesta pàgina aporta informació de congressos especialitzats, amb resums

de comunicacions i ponències, etc.

L'atenció a la cibercomunicació es concreta amb una detallada informació sobre el Primer Congrés Virtual d'Antropologia, aportant els títols i resums sumaris de tots els treballs presentats.

Finalment, ofereix als interessats un vincle per rebre informació a l'adreça electrònica particular o bé, directament, contactar amb els creadors del ciberlloc. Complet.

L'estany de les mòmies

Adreça electrònica:

www6.gratisweb.com/momias4

No, no és que Aznar ara faci surf en alguna estany, per comptes de pàdel. És una pàgina que relata el descobriment fortuït, a mitjans anys noranta, de la llacuna dels Condors (Perú), i a partir de la troballa "de les mòmies", d'un impressionant jaciment de cossos momificats de la cultura precolombina dels Chachapoyas (sense riure...), la riquesa arqueològica, històrica i cultural de la qual és encara prest per avaluar, però sembla molt destacable.

La pàgina és, també, una crida directa a "la comunitat científica mundial" perquè prengui consciència que malgrat l'evident importància que el descobriment implica, el risc d'expoliació i destrucció és enorme. De fet, els creadors del

ciberlloc asseguren que es tracta "d'un cas insòlit de depredació del patrimoni arqueològic peruà efectuat per arqueòlegs professionals sota l'empara de l'Institut Nacional de la Cultura, l'ens encarregat per llei de vetllar per l'herència cultural del país".

El papa i la unitat universal espanyola

Adreça electrònica:

www.puertasdebabel.freewire.co.uk/teofobia/libros/papado.htm

Un tal *El Papa*, que sembla ser el cap d'un estat teocràtic en la democràtica Europa, quines coses, va passar per la capital del *Reino*, d'Espanya, *of course*, per fer campanya electoral pel PP. No exactament per a les eleccions municipals i autonòmiques de la setmana que ve, sinó més aviat en favor de la campanya permanent del PP. Ja saben, la sacrosanta defensa de la unitat indissoluble d'Espanya, la qual, segons va dir el tipus aquest, és sinònim de pau. I què volen que els hi digui? Si ell ho diu...

I és que sembla que el màxim funcionari de la teocràcia decadent, anacrònica i obscurantista té una mena de connexió directa amb les estratosfèriques altituds on hi ha la veritat.

I ell, clar, la coneix i interpreta. Per a aproximar-se a les pintoresques coses d'origen de l'esmentada teocràcia, res millor que aquesta ciberpàgina, en la qual el lector hi trobarà un resum de la invenció d'això que anomenen "l'església" i l'origen del poder terrenal d'aquesta organització, datat allà pel segle VII de la nostra era. Un poder que, pel que es veu, ha decretat la unitat de destí universal espanyola, o quelcom així...

Democràcia ben entesa

Adreça electrònica:

www.elhistoriador.com.ar/aula/antigua/democracia.htm

Això era i no era un estat on un grup d'amiguets tenien una ganga d'allò més genial: pocs, rics, i tots els altres a obeir-los. Però, el que són les coses, alguns d'aquests altres es començaren a rebel·lar i, total, que els primers, encara que es pensaven tenir-ho tot *atado y bien atado*, hagueren d'anar amollant poder. Això passà a Atenes, al segle V abans de Crist. En diuen, de tot plegat, l'origen de la democràcia. Clar que no era tant, no. Només per a una minoria, mentre que la majoria, uns 200.000 homes i dones, vivien en plena esclavitud. Bé, això, si fa no fa, és considerat com el bessó de la democràcia que aquí, la setmana que ve, concelebraran els qui vagin a votar. En aquella clàssica

Atenes es generà, doncs, la democràcia, el govern de tots (ja s'ha dit, de segons quins tots), mentre que a la ciutat rival (Madrid-Barcelona, i que cadascú triï), Esparta, s'estimaven més l'oligarquia (govern d'uns pocs). Pàgina senzilla per aprendre un parell de nocions bàsiques. Fer comparacions amb l'actualitat ja queda a la imaginació del consumidor.

Rússia és culpable! Memòria i record de la División Azul

Carme Agustí Roca
Pagès editors. Lleida, 2003.

"¡Rusia es culpable!" va ser la sentència pronunciada per qui era ministre d'Afers Estrangers el juny de 1941, Ramón Serrano Suñer, dos dies després de la invasió de l'URSS. Aquesta expressió pública no fou sinó l'embrió del que en poc temps seria, oficialment, la División Española de Voluntarios, que havia de representar l'ímpetu i el coratge del règim franquista en la croada contra el comunisme. La formació, vida, desaparició i, sobretot, l'anàlisi de què significà la División Azul per als qui s'hi enrolaren, especialment per als expedicionaris procedents de les comarques de Lleida, han centrat l'objectiu global de la investigació, que ha pretès reflectir l'actuació del Govern de Franco i de quina manera afectà la societat d'aquella dura postguerra.

De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi

Otília Castellví
Quaderns Crema. Barcelona, 2003. 283 pàgines.

L'autora, Otília Castellví, una modista del barri de Gràcia va haver d'empendre, com tants altres catalans, l'exili cap a França el 1939. Abans, però, havia viscut els fets d'octubre de 1934 i havia patit la tènica realitat dels calabossos de la policia estalinista a Barcelona, les txeques, on va ser empresonada per pertànyer a un partit polític trotskista (el POUM). A l'exili, passà pels camps de concentració francesos al Rosselló, visqué l'ocupació nazi de França, va fer feina a Alemanya i fugí a Caracas. Un periple que la va convertir en testimoni històric i humà excepcional de vint anys cabdals per Catalunya, Espanya i Europa.

L'autora, gairebé a seixanta anys de distància d'aquells esdeveniments, relata amb una vivor i una autenticitat colpidores unes experiències que, amb el temps, forçosament, hauran de quedar integrades a la nostra memòria.

Reviure els dies

Records d'un temps silenciats

Carles Castellanos

Pagès editors. Lleida, 2003. 254 pàgines.

És un relat autobiogràfic en què la militància personal de l'autor es barreja amb la vida social, familiar i acadèmica en una equació sovint abrupta. És una obra valenta i sincera en què Carles Castellanos narra el desenvolupament de la seva consciència social i política enfront de les manifestacions d'opressió. El llibre explica detalls punyents i emotius de l'eclosió de l'independentisme contemporani, a cavall dels avatars atzarosos de la transició postfranquista. La descripció serena i pausada del període, plena de fets exemplars i defeccions inconfessables, fan d'aquesta obra un testimoni d'excepció.

Amb el biberó a les trinxeres

La lleva de 1941 durant la Guerra Civil

Hermínia Esteban

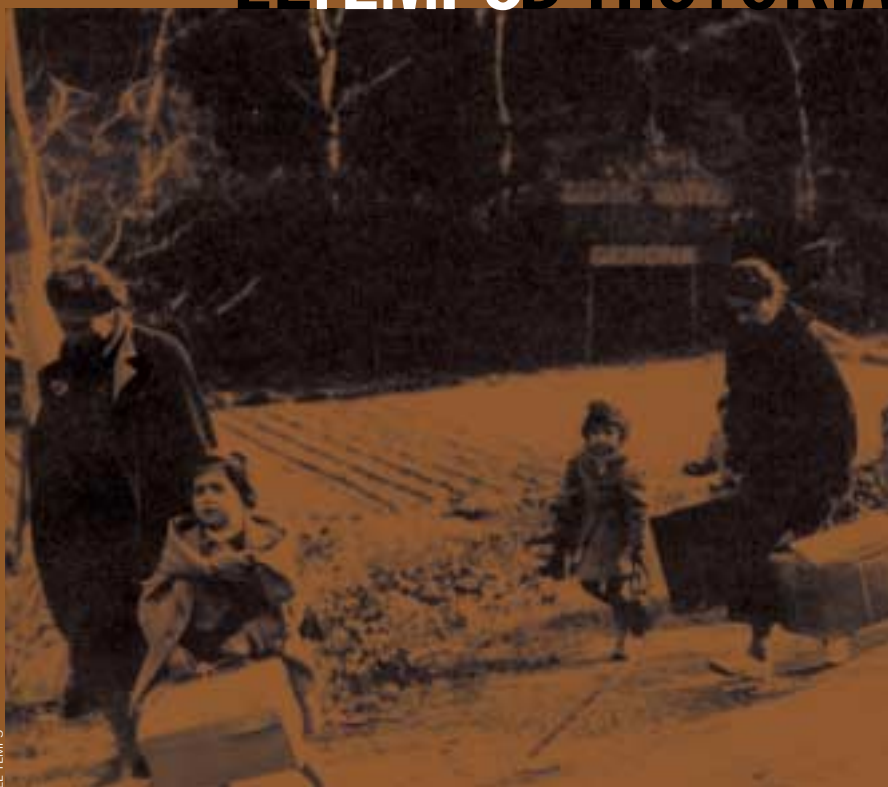
Pagès Editors. Lleida, 2003. 303 pàgines.

A partir del testimoni d'una trentena de supervivents l'autora reconstrueix l'experiència de vida del que va representar l'anomenada lleva del biberó –els qui van anar a combatre amb disset anys– durant la Guerra Civil espanyola. Els testimonis són de Lleida i les seves comarques: nascuts el 1920, la majoria van veure com la seva joventut quedava consumida per la guerra i per les vicissituds que van haver d'enfrontar a la postguerra. Utilitzant el recurs literari de situar "lo castell" –la Seu Vella de Lleida– en el paper de narrador, Hermínia Esteban va repassant la història de la ciutat i la història viscuda per 18 joves que van fer la guerra en el bàndol republicà i 11 que la van fer en el bàndol franquista, centrant-se tant en els aspectes referits a la seva vida quotidiana com en els episodis més rellevants de la guerra, incloent-hi, entre altres, la batalla de l'Ebre, l'ocupació de Catalunya i els camps de concentració franquista. Es tracta, doncs, d'un llibre que representa una interessant aportació a la recuperació

de la memòria col·lectiva de la Guerra Civil, centrada en un tema –els combatents de la lleva del biberó– que fins ara només havia estat tractat de manera marginal. **P. P.**

EL TEMPS D'HISTÒRIA

EL TEMPS

és possible
gràcies a

Generalitat de Catalunya
Departament d'Ensenyament

CAIXA CATALUNYA